

DAGMARA NOWACKA

ODMIANA ZAIMKÓW OSOBOWYCH W JĘZYKU UTWORU IWANA WITOSZYŃSKIEGO *KOZAK I OCHOTNYK*

Zaimki stanowią integralny składnik systemu językowego. W porównaniu z innymi częściami mowy jest ich wprawdzie stosunkowo niewiele, jednak częstotliwość ich występowania we wszystkich przejawach funkcjonowania języka (ogólnonarodowy język literacki, odmiany terytorialne – dialekty, gwary) jest znacznie większa.

W zestawieniu z językiem literackim dialekty wykazują zwykle większe zróżnicowanie w zakresie występowania wariantów językowych, czyli elementów, które traktuje się identycznie pod względem funkcjonalnym, chociaż różniących się formalnie. Należy do nich zaliczyć funkcjonujące obocznie formy z cechami: dialektu wyjściowego, innych dialektów, języka literackiego oraz języków sąsiednich.

W niniejszym szkicu pragnę zająć się funkcjonowaniem wybranych kategorii zaimka w języku utworu scenicznego Iwana Witoszyńskiego *Kozak i ochotnyk* z 1849 roku, pochodzącego z zachodniej części ziem ukraińskich znajdujących się wówczas w granicach administracyjnych Austro-Węgier.

Jednym z głównych czynników wielkiej popularności i rozkwitu teatru galicyjskiego w połowie XIX wieku był między innymi właściwy dobór repertuaru, przeznaczony dla odbiorcy „masowego”, a więc reprezentantów różnych środowisk ukraińskich (urzędnicy państwowi, miejscowa inteligencja, duchowieństwo, mieszczaństwo, chłopcy). Wodewile, operetki i komedie autorstwa miejscowych literatów, a także przeróbki utworów pisarzy europejskich napisane były lokalną gwarą, czyli językiem potocznym, używanym przez galicyjską

społeczność ukraińską, co wzmagало poczucie patriotyzmu u ludności pozostającej pod obcym panowaniem.

Zamieszczony w almanachu *Lirwak z-nad Sanu*¹, razem z innymi pozycjami, wodewil *Kozak i ochotnyk* włącza się w życie literackie Rusinów oraz w rozwój ukraińskiego języka literackiego, co w obliczu trwającej „wojny o alfabet”², czyli o kształt i wybór dalszej drogi rozwoju tegoż języka literackiego sprawia, że promowanie przez Witoszyńskiego języka potocznego, opartego na alfabecie cyrylicy, jest zdecydowanym zaprzeczeniem poglądu o niezdolności języka ludowego do tworzenia literatury.

Za przedmiot analizy w zakresie morfologii obrałam odmianę zaimków osobowych oraz zaimka zwrotnego, której dokonam na podstawie języka postaci utworu Iwana Witoszyńskiego *Kozak i ochotnyk*, wywodzących się z różnych środowisk społecznych; są wśród nich prości chłopcy (Pazia, Hania), wojskowy (Seń Łeskiw), nauczyciel i diak (Mykyta Bukwarewycz) oraz kozak-Ukrainiec (Iwan Sawczyn). Z tego też utworu pochodzą będą wszystkie cytowane przykłady wraz z podanym numerem sceny.

1. ZAIMKI OSOBOWE 1. I 2. OSOBY ORAZ ZAIMEK ZWROTNY

Zaimek osobowy 1. osoby l. poj. występuje tu wyłącznie w formie **я**, typowej dla współczesnego ukraińskiego języka literackiego oraz wszystkich jego gwar. Cerkiewnosłowiańska postać tego zaimka **азь**, której w analizowanym tekście nie zanotowano, pojawia się sporadycznie w języku niektórych utworów pierwszej połowy XIX wieku w celach stylizacyjnych³.

Бігме забув-єм, али який ти дивний человек, **я** козак не дурак, любов в трибу не ставлю. (I)

¹ W pierwszym z almanachów duchowieństwa galicyjskiego zamieszczano utwory literackie, szkice popularnonaukowe oraz publicystyczne. Inny zbiorek, *Peremyszlany*, to kalendarz wychodzący od 1850 do 1861 roku. Tekst analizowanego utworu pochodzi ze zbioru *Lirwak z-nad Sяnu. Peremиські друки середини XIX століття*, red. В. Пилипович, Перемишль 2001, s. 133-165.

² Więcej na temat zobacz: I. H u k, *Z problematyki kształtowania się piśmiennictwa ukraińskiego w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku: wojna o alfabet*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze”, 2001, nr 11-12, s. 404-414.

³ Prasłowiański zaimek osobowy **азь** bez jeru końcowego (**аз**) pojawia się w postaci obocznej do ogólnoruskiej formy **я** w wypowiedziach urzędników wiejskich, diaków, bohaterów utworów z pierwszej połowy XIX wieku, w celu nadania im językowi zamierzonej postaci stylistycznej. Porównaj np.: wypowiedzi woźnego Teterwakowskiego, postaci z utworu *Natałka Połtawka* Iwana Kotlarewskiego oraz diaka Chomy z *Prostaka* Wasyla Gogola.

Я знаю, що го тутка нема, знаю, що мовлят люди, же він в війні згинув. [...] (VI)

Я – Микита Букваревич, дяк і бакаляр сего села. (VII)

Zaimek osobowy 2. osoby 1. poj. ma postać **ти**.

А слиби не **ти**, храбрый Сеню, вже від давна не пивби козак горілки – [...] (I)

[...] **Ти** зробиш мені услугу умовлену. (I)

Ти ся милиш; то не була моя Пазя! (IV)

W dopełniaczu 1. poj. zaimka osobowego 1. i 2. osoby oraz zaimka zwrotnego pojawiły się formy charakterystyczne zarówno dla języka staroruskiego⁴, jak i dla współczesnego języka ukraińskiego, a mianowicie **мене, тебе, себе**.

[...] Не плач моя голубко – от ліпше послухай **мене**. (VI)

Чи приступило до **тебе**, чи тя лихо напало? (I)

[...]

Дівчину Пазюльку

До **себе** тулив бим. (III)

Celownik charakteryzuje się występowaniem w paradygmacie zaimka 1. i 2. os. 1. poj. oraz zaimka zwrotnego równoległej z formą ortotoniczną (**мені, тобі, собі**) enklityki (**ми, ти, си**). Obydwie postaci form występujące w języku eksplorowanego utworu są kontynuantami form prasłowiańskich **тънѣ, *тебѣ, *себѣ* oraz **ми, *ти, *си* i zachowały się na znacznej części obszaru językowego Słowiańszczyzny do czasów współczesnych⁵. Obecna w języku utworu *Kozak i ochotnyk* forma ortotoniczna stanowi normę we współczesnym ukraińskim języku literackim, a enklityka zachowała się w części obszaru językowego Słowiańszczyzny Wschodniej w niektórych gwarach ukraińskich narzecza południowo-zachodniego⁶.

Na uwagę zasługuje również znana już w XIV wieku i używana w piśmiennictwie ukraińskim do wieku XVII forma **мні**⁷, która w niezmienionej

⁴ М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Исторична граматика української мови*, Київ 1980, s. 159.

⁵ Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1989, s. 139.

⁶ Тамże.

⁷ Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 159.

морфологічною формою функціонує в деяких сучасних говорах українських нареччя північного⁸.

Так відчепися і не зачепай моїй красавиці, от ліпше скажи **мені**, що ти за чоловік? (VII)

[...] стара маркетанка Варвара Оленина сама **ми** о тім розказовала. (VII)

І я хлопец молодий
Стоїт при **мні** люба,
Вже не піду на війну,
Бо там моя згуба. (IX)

[...] Моя миленька, я маю **тобі** щось сказати. (VII)

Пазя вийде, ходи – ходи – скриймось тут, що бим **ти** її з далека показав. (IV)

Тепер нагадую **собі** – маю влюбленого представляти. (I)

[...]

А ти любиш **си** Пазьку,
З мене чиниш іграшку.

[...] (IX)

W bierniku I. poj. formy zaimków osobowych oraz zaimka zwrotnego występują zarówno w postaci pełnej **мене, тебе, себе**, jak i enklitycznej **мя, тя, ся**. Formy enklityczne, znacznie starsze od form ortotonicznych, zachowały się w niektórych dialektach zachodnioukraińskich jako kontynuanty pierwotnych form **me*, **te*, **se*⁹. Ich brak w siedemnastowiecznych zabytkach Połtawszczyzny, a intensywne występowanie w zabytkach halickich¹⁰ świadczyć może o wpływie odpowiednich form polskich *mię, cię, się*¹¹.

Dawne formy biernika I. poj. nie zachowały się we wszystkich gwarach ukraińskich. Zostały one zastąpione przez formy dopełniacza I. poj. **мене, тебе, себе**¹², których obecność zanotowano już w czternastowiecznych zabytkach piśmiennictwa¹³.

⁸ Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, s. 119.

⁹ Stieber, dz. cyt., s. 138.

¹⁰ О. Маштабей, *Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини XVII ст.*, w: *Середньонаддніпрянські говори*, Київ 1960, s. 192 – cyt. za: M. Łesiów, *Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 27(1972), nr 6, Sectio F, s. 93.

¹¹ Tamże.

¹² Stieber, dz. cyt., s. 138.

¹³ Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 160.

Forma biernika zaimka zwrotnego przeszła interesującą drogę ewolucji: od funkcjonowania jako samodzielna część mowy, do nieruchomego sufiksu przy czasownikach. Jedynie część gwar narzecza południowo-zachodniego dopuszcza jego niezależność i swobodę pozycji¹⁴.

Гадай, що хоч, Пазя прирекла **мене** любити і по смерти. (I)
 [...] Втікла – га, слиби **мя** справді поціловати хотіла, не жаловавбим оголити вус. [...] (III)
 [...] скажи мені вперед, що з того, що твоя мила забитим **тебе** подумас. (I)
 Маєш дуже шумний вус, же **тя** ціловати годі. (III)
 [...] Ой молив я **ся**, ой просв я **ся**, [...] (VII)

W analizowanym utworze form narzędnika I. poj. od zaimka **я** nie zanotowano, a drugą osobę reprezentuje tylko jedna forma – **тобов**.

О так, зле з **тобов** не буде [...]. (VI)

Nieobecne w eksplorowanym tekście formy **мною**, **тобою**, **собою**, będące kontynuantami prasłowiańskich form **тъноу*, **тобоу*, **собоу*, są obecne niemalże we wszystkich językach i dialektach słowiańskich¹⁵, w tym i w języku ukraińskim oraz jego odmiankach terytorialnych¹⁶. Formy z zakończeniem **-ов** (a także **-ом**) występują w gwarach ukraińskich narzecza południowo-zachodniego jako warianty do formy z fleksją **-ою**¹⁷.

Skromny materiał egzemplifikacyjny uzupełniają częściej pojawiające się w tekście utworu analogicznie rozwijające się formy rzeczowników rodzaju żeńskiego I deklinacji z końcówkami **-ов** / **-ою**: **жінков**, **мірою**, **охотою**.

Но і щож, може хоче мене вашов панонько **жінков** узріти? (VI)
 Жадною **мірою**. (VIII)
 З **охотою**, послухай. (III)

Miejscownik I. poj. ma identyczne formy jak celownik, czyli **мені**, **тобі**, **собі**, z tą jednakże różnicą, że już od czasów językowej wspólnoty prasłowiańskiej ten

¹⁴ Л. Булаховський, *Українська мова*, w: *т е н з е, Вибрані праці в п'яти томах*, т. II, Київ 1977, s. 309; Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 160.

¹⁵ Stieber, dz. cyt., s. 140.

¹⁶ Zob.: Бевзенко, dz. cyt., s. 120.

¹⁷ Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 160.

przypadek nie występuje pod postacią enklityki¹⁸. Wprawdzie w języku sztuki nie odnaleziono odpowiedniego materiału egzemplifikacyjnego, jednak normatywność występowania właściwych form potwierdzają dziewiętnastowieczne gramatyki galicyjskie¹⁹ oraz współczesne opracowania dialektów języka ukraińskiego²⁰.

Formy zaimka 1. i 2. osoby liczby mnogiej są identyczne ze staroruskimi i jednocześnie ukraińskimi, stanowiącymi kontynuanty form prasłowiańskich. Oto przykłady: w mianowniku: **ми, ви**; w dopełniaczu: **нас, вас**; w celowniku: **нам**; w bierniku: **нас, вас**; w narzędniku: **нами**; w miejscowniku: **нас**.

[...] **Ми** козаки щастливії, сли **нас** дівчата за життя люблят. (I)
 [...] козаки **нам** русинам не чужосторонні. (III)

Zebrany materiał egzemplifikacyjny z utworu *Kozak i ochotnyk* Iwana Witoszyńskiego pozwala nam na prezentację następującego paradygmatu²¹:

М. я	ти	-----	ми	ви
Д. мене	тебе	себе	нас	вас
С. мені/ми	тобі/ти	собі	нам	вам
В. мене/мя	тебе/тя	себе	нас	вас
Н. мною/-ов	тобою/-ов	собою/-ов	нами	вами
Мсc.мені	тобі	собі	нас	вас

2. ZAIMEK OSOBOWY 3. OSOBY

Nie mniej złożony i równie ciekawy obraz tworzy odmiana w liczbie pojedynczej zaimka 3. osoby, różniącego się ze względów funkcjonalnych od wyżej omówionych zaimków. Przypisywana im współcześnie funkcja deiktyczna ma swoje źródło w pierwotnym wskazującym przeznaczeniu tych zaimków (**онь, она, оно**). Rolę zaimków osobowych 3. osoby liczby pojedynczej te części mowy zaczęły pełnić jeszcze w czasie trwania słowiańskiej wspólnoty językowej²², a na

¹⁸ Stieber, dz. cyt., s. 140.

¹⁹ W. Witkowski, *Gramatyki galicyjskie (Uwagi o kształtowaniu się norm gramatycznych zachodnioukraińskiego języka literackiego w XIX w.)*, „Slavia Orientalis” 41(1992), nr 2, s. 105-106.

²⁰ Wspomnieć należy cytowane już w tym artykule prace Bewzenki oraz Żyłki.

²¹ Formy 2. osoby liczby mnogiej, które nie pojawiły się w tekście utworu, uzupełniono na podstawie analogicznego rozwoju zaimka osobowego 1. os. l. mn.

²² Ж о в т о б р ю х (i inni), dz. cyt., s. 155-156.

gruncie ukraińskim po przejściu pewnych transformacji fonetycznych ukształtowały się odpowiednie formy rodzajowe: **він, вона, воно**²³.

Mianownik 3. osoby 1. poj. rodzaju męskiego i żeńskiego (form r. nijakiego w tekście nie zanotowano) reprezentują następujące przykłady: **він, она**.

O istnieniu zaimka rodzaju męskiego ze wstawnym **в-** świadczą pisemne zabytki począwszy od XV w. W niezmienionej formie przetrwał on do czasów współczesnych, gdzie obowiązuje w ukraińskim języku literackim i niektórych gwarach ukraińskich²⁴. Natomiast pozbawione labialnego nagłosu formy rodzaju żeńskiego, obecne w języku utworu Witoszyńskiego, były w powszechnym użyciu w gwarach Galicji, co potwierdzają liczne gramatyki galicyjskie z XIX wieku²⁵.

[...] а навіть бив **він** ватага [...] (VI)

Сесе відтворене вікно від комори, де **она** спати звикла. (I)

Dopełniacz 1. poj. 3 osoby reprezentowany jest równolegle przez formy ortotoniczne oraz enklityki, odpowiednio dla rodzaju męskiego (**єго, го**) i dla rodzaju żeńskiego (**її, ї**).

Wywodząca się z języka staroruskiego forma rodzaju męskiego z początkowym **є-** [**їє**] jest właściwa dla gwar ukraińskich, zarówno tych dziewiętnastowiecznych gwar Rusinów galicyjskich²⁶, jak i gwar dwudziestowiecznych²⁷. Nowsza forma r. żeńskiego **її** (**єї** ≥ **її**) wespół z innymi wariantami występuje w gwarach narzeczy południowych, a także spełnia rolę normy literackiej²⁸. Pojawiająca się enklityka **ї** posiada znamiona zjawiska gwarowego o ograniczonej do części gwar narzecza południowo-zachodniego sferze funkcjonowania²⁹.

[...] До самої смерти **єго** не забуду. (VI)

Я знаю, що **го** тутка нема, [...] (VI)

[...] вкажуся, вперед **її** вірність витрібую. (I)

[...]

Не возьме **ї** жадна сила,

[...] (IV)

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, s. 156.

²⁵ Zob.: *W i t k o w s k i*, dz. cyt., s. 103-108.

²⁶ Tamże.

²⁷ *Б е в з е н к о*, dz. cyt., s. 119-121.

²⁸ Tamże.

²⁹ *Ф. Ж и л к о*, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, s. 185.

Jedyną formą celownika, zanotowaną w języku dziewiętnastowiecznego utworu dramatycznego dla rodzaju męskiego, jest enklityka **му**, typowa dla gwar narzecza południowo-zachodniego³⁰, a rodzaj żeński reprezentuje forma **їй**, która po przejściu pewnych zmian fonetycznych we wczesnej fazie rozwoju (**їей** – **їей** – **їій**), funkcjonuje w części gwar ukraińskich oraz w języku literackim³¹.

Так, то він був, я **му** подякував, [...] (VII)

Ти бо здаєся забув, що нім **їй** вкажуся, вперед її вірність витрібую. (I)

W bierniku rodzaju żeńskiego zanotowano paralelną z dopełniaczem formę **їі**. Dużym zróżnicowaniem formalnym odznacza się natomiast biernik rodzaju męskiego, gdzie obok wspomnianych już form dopełniacza **єго**, **го** zanotowano formy ortotoniczne z początkowym **н-**: **него**, **нього**.

Wszystkie zanotowane formy biernika zaimków rodzajowych znane są językowi ukraińskiemu z racji funkcjonowania w jego strukturach w różnych przedziałach czasowych. Najstarsza, bo pojawiająca się od XII wieku w piśmiennictwie staroruskim i do dziś funkcjonująca, jest forma **єго**, która wespół z pozostałymi formami ortotonicznymi **него**, **нього** i enklityką **го** występuje w gwarach ukraińskich narzecza południowo-zachodniego³². Ponadto zakres funkcjonowania niektórych z nich (**їі**, **нього**) został poszerzony o sferę języka literackiego.

Пазя вийде, ходи – ходи – скриймось тут, що бим ти **їі** з далека показав. (IV)

Поїхав милий, лишилися туги,

Мильший над **нього** вже не буде другий;

Я о нім мишлю і не забуду,

Бо **єго** люблю і любити буду.

[...] (V)

Я за **него** тобі Гануньо ручу. (IX)

Niestety, materiał egzemplifikacyjny zaimków rodzajowych kończy się na bierniku liczby pojedynczej, a w liczbie mnogiej odnotowano jedynie formę miejscownika **них**, która, ulegając tylko nieznaczny zmianom fonetycznym,

³⁰ Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 162; Бевзенко, dz. cyt., s. 121; Жилко, dz. cyt., s. 85.

³¹ Жовтобрюх (i inni), dz. cyt., s. 162.

³² Бевзенко, dz. cyt., s. 121; Жилко, dz. cyt., s. 185.

funkcjonuje we współczesnym ukraińskim języku literackim oraz w jego odmianach terytorialnych.

Ze względu na braki w materiale egzemplifikacyjnym w języku bohaterów analizowanego utworu Iwana Witoszyńskiego paradygmat zaimków rodzajowych obojga liczb będzie niepełny:

M. він	она	-----
D. его, го	її, ї	-----
C. му	їй	-----
V. его, го, него, ньогої		-----
N. -----	---	-----
Msc. ----	---	НИХ

Język utworu *Kozak i ochotnyk* autorstwa Iwana Witoszyńskiego, lokalizujący miejsce akcji na podstawie konkretnych cech językowych gdzieś na pograniczu Nadsania i Naddniestrza, wykazuje dużą wariantywność elementów językowych w zakresie fonetyki, morfologii, składni i leksyki. Zaimki osobowe, integralny składnik systemu morfologicznego, będące przedmiotem analizy w niniejszym artykule, stanowią niewątpliwie niezaprzeczalny czynnik dyferencjacji obrazu językowego Rusinów, mieszkańców Galicji Wschodniej. Zarówno odmiana zaimka 1. i 2. osoby, zaimka zwrotnego, jak i odrębnie traktowana odmiana zaimka 3. osoby, pomimo braków w materiale egzemplifikacyjnym, zarysowały nam ciekawy i złożony paradygmat języka wsi galicyjskiej połowy XIX wieku. Podobnie jak w przypadku innych kategorii gramatycznych w tekście sztuki Iwana Witoszyńskiego obok form znanych innym gwarom ukraińskim oraz stanowiących normę dla współczesnego ukraińskiego języka literackiego, np.: 1. os. 1. poj. я, мене, мені; 2. os. 1. poj. ти, тебе, тобі; zaimek zwrotny себе, собі; 3. os. 1. poj. він, нього (r. męski), її, їй (r. żeński), pojawiają się formy znane tylko na obszarze funkcjonowania narzecza południowo-zachodniego, np.: enklityki w 1. os. 1. poj. ми, мя, 2. os. 1. poj. ти (тобі), тя, 3. os. 1. poj. го, му (r. męski), ї (r. żeński).

BIBLIOGRAFIA

- H u k I., Z problematyki kształtowania się piśmiennictwa ukraińskiego w Galicji w pierwszej połowie XIX wieku: wojna o alfabet, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 2001, nr 11-12, s. 404-414.

- Łesiów M., Zaimki w ukraińskim języku literackim XVII i początku XVIII w., „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 27(1972), nr 6, Sectio F, s. 91-106.
- Stieber Z., Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich, Warszawa 1989.
- Witkowski W., Gramatyki galicyjskie (Uwagi o kształtowaniu się norm gramatycznych zachodnioukraińskiego języka literackiego w XIX w.), „Slavia Orientalis” 41(1992), nr 2, s. 103-108.
- Бевзенко С., Українська діалектологія, Київ 1980.
- Булаховський Л., Українська мова, w: *tenże*, Вибрані праці в п'яти томах, т. II, Київ 1977.
- Вітошинський І., Козак і охотник, w: Лірвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття, red. В. Пилипович, Перемишль 2001, s. 133-165.
- Жилко Ф., Нариси з діалектології української мови, Київ 1966.
- Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І., Історична граматика української мови, Київ 1980.

ВІДМІНЮВАННЯ ОСОБОВИХ ЗАЙМЕННИКІВ У МОВІ ТВОРУ
ІВАНА ВІТОШИНСЬКОГО *КОЗАК І ОХОТНИК*

Резюме

Предметом аналізу у статті є парадигма особових займенників у мові драматичного твору Івана Вітошинського „Козак і охотник” 1849 року. На основі вибраного з тексту цього водевілю матеріалу авторка статті представила різні варіанти займенникових форм: орфотонічних (типових для інших діалектів та сучасної української літературної мови), які функціонують паралельно із енклітиками (типовими для південно-західного діалекту).

Słowa kluczowe: zaimek, paradygmat, forma ortotoniczna, enklityka, narzecze południowo-zachodnie.

Ключові слова: займенник, парадигма, орфотонічна форма, енклітики, південно-західний діалект.

Key words: pronoun, paradigm, orthotonic form, enclitic, south-west dialect.